

Bodor Péter

A fejlődéslélektan és a fejlődés teleologikus fogalma¹

Sárkány Mihály és Somlai Péter *A haladástól a kontingenciáig* címmel megjelentetett elemzése szerint a társadalomra vonatkozó elméleti reflexiókban az elmúlt évtizedekben fokozatosan háttérbe szorult a fejlődés gondolata, elhalványultak az evolúciós megfontolások. A társadalomelméletek vonatkozásában inkább csak a szociológián kívüli inspirációk hatására beszélhetünk a fejlődés eszméjének továbbéléséről, mint nevezik, a neoevolucionizmusról. Míg a társadalomról való gondolkodást a felvilágosodás korától áthatotta a haladás eszméje, s különféle teleologikus modellek sokáig uralták a társadalomtudományokat, akár historicisták, akár evolúciósak voltak is, az 1960-as évek végétől e helyzet gyökeresen megváltozott. Az evolúció eszméjét felváltotta a kontingencia. Diagnózisuk szerint „az utóbbi évtizedek új elméletei egészében érvénytelennek tekintik a progresszió kérdéskörét” (Sárkány és Somlai 2004: 47).

Azt gondolom, valami hasonló zajlott le a fejlődéslélektanban is. S ez a vonatkozó diszciplína eredeti eszméjét és nevét figyelembe véve igencsak zavarba ejtő fejlemény. Egy társadalomelmélet bizonyára lehet informatív, ha némileg rezignáltan is, a fejlődés, illetve a haladás eszméje nélkül. Különösképp, ha az efféle törekvések mindennapi meglétével képes számot vetni, képes tehát értelmezni a fejlődésre irányuló törekvéseket és hivatkozásokat az egyének és intézmények hétköznapi életében. Ekkor valamiképp integrálja a fejlődés-beszédet, s annak orientáló jellegét a sportolótól a sportklubig, az állampolgártól az államig. Egy fejlődéslélektanról vagy egy szocializációelméletről ez már kevéssé elképzelhető. Miként beszélhetnénk fejlődés nélküli fejlődéslélektanról? S egyáltalán, erre mi okunk lenne? Legfőbb állításom mégis a következő: az elmúlt évtizedekben valamiképp fokozatosan kimaradt, elsikkadt, de legalábbis háttérbe szorult a fejlődés-lélektani munkák jelentős hányadából, talán többségéből is, az egyedfejlődés fogalmának egy lényegi mozzanata, a fejlődés teleologikus elgondolása. Tanulmányomban e tézist kívánom bemutatni, néhány következményét reflektálni és illusztrálni.

¹ Jelen tanulmány egy Somlai Péter tiszteletére készített dolgozatom (Bodor 2011) továbbgondolt és kibővített változata. Hálával tartozom Pál Eszter megjegyzéseiért.

Fejlődés nélküli fejlődéslélektan

Az utóbbi évtizedekben a fejlődés-lélektani kutatás egyfajta iparággá vált, a különféle elméletek, s különösképp az empirikus vizsgálatok köre szinte áttekinthetetlenül kitágult. Egyfelől a fejlődéslélektanon belül szelíd erőszakkal azonosítható egy maroknyi átfogó szemléleti keret – például Richardson (1998) szerint ilyenek a fejlődés nativista, asszociacionista, konstruktivista és szocio-kognitív modelljei, s ezek különféle keverékei. Másfelől viszont nagyfokú töredezethez, lokális elméletekhez csatlakozó kérdésfeltevések, egy-egy kísérleti paradigmához kötődő, s természetes körülmények közti megfigyelésekkel csak anekdotikus megfelelést kereső laboratóriumi adatok és mini-elméletek tömege jellemzi a területet. Nem igazán állnak a honorált kutatások előterében sem a laboratóriumi demonstrációkon kívüli megfigyelések és az ott felvetődő problémák, sem a fejlődést nagyobb időtávlatban, longitudinálisan vizsgáló kutatások. Ugyanakkor a kíváncsnál kevesebb figyelmet kap a fejlődéslélektan számos fogalmi kérdése is. A magyar szakirodalomban e tekintetben szinte kivételnek számít Vajda (2006) tankönyvének bevezető fejezete. Az említett problémák persze nem függetlenek egymástól. Alább a fejlődéslélektan néhány általam központi jelentőségűnek tartott fogalmi kérdésével fogok foglalkozni. Elemzésem ily módon szükségképpen leszűkített, s némileg önkényes lesz.

Akár a nemzetközi, akár a magyar szakirodalmat vesszük szemügyre, meglepően kevés olyan elemzést találhatunk, mely a fejlődés mibenlétére vonatkozik. Ezek is jobbra a monográfiák vagy tankönyvek bevezetésében jelennek meg, s az empirikus anyag gyűjtésére és értelmezésére vonatkozó részekben már háttérbe szorulnak. Ha azonban így járunk el, elveszíthetjük a fejlődéslélektan mint diszciplína főbb orientációs pontjait, s előbb-utóbb könnyen előfordulhat, hogy a fától nem látjuk az erdőt, hogy lehetetlenné válik az egyes részek egészéként szemlélése. Egy ilyesféle elégedetlenség motoszkál bennem egy ideje, ezért most megpróbálok az egyedfejlődés pszichológiai fogalmát némileg részletezni, azaz néhány, a „fejlődés” pszichológiai fogalmára vonatkozó reflexiót ajánlok megfontolásra. Bár mindaddig a fejlődés problémáját emlegettem, fontos röviden utalni arra, hogy a fejlődés pszichológiai szempontból releváns fogalma különféle kapcsolódó rétegekből áll, egyebek közt elkülöníthető egymástól a mikrogenézis, az ontogenezis, a filogenezis, az emberi kultúra története (amennyiben azt fejlődésként szemléljük) és a patológikus regresszió kérdésköre (lásd például: van der Veer 2005). Ezért tovább kell pontosítanom: bár alább legtöbbször egyszerűen fejlődést fogok emlegetni, tárgyalásom az egyedfejlődés problémakörére korlátozódik.

A kifejtés során, némileg retorikai okokból is, összehasonlító stratégiát követek. Azt az első pillanatra iskolásnak tűnő kérdést fogom szemügyre venni, hogy mit jelent a gyermeklélektan és a fejlődéslélektan, s hogyan viszonyulnak egymáshoz. Vajon a két fogalom, illetve foglalatosság azonos egymással, miként azt kimondva-kimondatlanul számos hétköznapi ember és kutató feltételezi? Esetleg a gyermeklélektan és a fejlődéslélektan különböznek egymástól, s összemosásuk számos fogalmi zavar forrása lehet? Alábbi tapogatózó jellegű megfontolásaim ez utóbbi lehetőséget valószínűsítik.

Fejlődéslélektan *versus* gyermeklélektan

Felfogásom szerint minden olyan pszichológiai vizsgálódás, melynek tárgya a gyermek, nevezhető gyermeklélektannak. Ezen belül pedig a pszichológia megszokott tagolása szerint

beszélhetünk például általános, személyiség-, klinikai vagy szociálpszichológiai érdeklődésű gyermeklélektanról. Ugyanakkor azonban nem minden gyermeklélektan számít fejlődéslelektannak. Egyfelől nyilvánvaló, hogy fejlődhetnek azok is, akik nem gyermekek, példának okáért a felnőttek: ez képezi tárgyát a *fejlődéslelektan nem gyermeklélektani változatának*. Az egész életen át tartó fejlődés viszonylag újabb keletű doktrínája ezen az elképzelésen nyugszik. Másfelől, s ez talán kevésbé nyilvánvaló, számos olyan gyermekekre irányuló pszichológiai vizsgálódás lehetséges, és van is, mely valójában nem fejlődési vizsgálat. Ilyen például az, amikor egy vizsgálódás regisztrál bizonyos gyermeki képességet, illetve annak hiányát állapítja meg (hiányt persze pozitív formában nem lehet regisztrálni), ám pusztán regisztrál, s megfigyeléseit valójában nem helyezi fejlődéstani keretbe. Olvasatomban az efféle nem fejlődési fejlődéslelektan példája Mehler, Dupoux és Gervain (2008) monográfiája, az *Ember születik*. E színvonalas kötetet a jelenkori fejlődés-lelektani kutatások tekintetében reprezentatívnak tekintem, ezért kicsit hosszabban megidézem. A bevezető fejezeteket követően a kötet szerzői megállapítják, hogy az emberi megismerő rendszer részeként

...létezni kell *változatlan* elemeknek is, amelyek magyarázatot adnak arra, miért fejlődnek ki az életkörülményekben levő rendkívüli változatosság ellenére minden embernél nagyjából ugyanazok a képességek. Némi idealizációval élve *kezdeti állapotnak* nevezhetnénk azokat a változatlan pszichológiai jellemzőket, amelyek a tanulást irányítják, és biztosítják, hogy az eljusson a felnőtt emberekre jellemző *végállapotba*. A könyv további fejezetei e kezdeti állapot feltérképezésére tesznek kísérletet (Mehler, Dupoux és Gervain 2008: 61 – kiemelés az eredetiben).

S a könyv további fejezeteiben valóban ezt is teszik a szerzők. Nem a kezdeti és a végállapot közti út jellemzését és az út megtételének mozgatóit elemzik. Ehelyett az észlelés, a tér és a tárgyak, az én és a másék, s a nyelv területeit alapul véve bemutatják, hogy a csecsemők, illetve a kisgyermekek milyen teljesítményekre képesek, milyen „kezdeti állapotot” tanúsítanak. A végállapot jellemzésére s a kezdeti és végállapot közti út állomásaira, valamint mozgatóira gyakorlatilag már egyáltalán nem fordítanak figyelmet. Értelmezésem szerint az ilyen típusú vizsgálódások a *gyermeklélektan nem fejlődési változatát* jelentik. E ponton persze felvetődik a kérdés, mi számítana fejlődéslelektannak, milyen jelentést kölcsönözhetünk a fejlődéslelektan terminusnak.

Szemben a kutatás tárgya, illetve alanya segítségével azonosítható gyermeklélektannal, egy valóban fejlődési szempontú fejlődés-lelektani tervre – véleményem szerint – a kutatás, az elméleti építkezés és empirikus feltárás sajátos módja jellemző. Egy fejlődéslelektannak azon kívül, hogy esetlegesen a gyermekekkel foglalkozik és regisztrálja bizonyos tulajdonságait, például a kiinduló „kompetenciákat”, még egy sor további kérdéssel explicit módon kell foglalkoznia. Ezek közül négy kérdést vizsgáló alább. Egy fejlődéslelektan először is foglalkozik a fejlődés, mint időben zajló változás kérdésével. Másodsor, foglalkozik a fejlődési cél kérdésével. Harmadsor, foglalkozik a fejlődési folyamat mintázatának kérdésével. S negyedszer, foglalkozik a fejlődést előidéző „mechanizmus” kérdésével is.

A fejlődés mint időben zajló változás

A fejlődési vizsgálódások meghatározó tényezőire vonatkozó reflexióimat a leginkább elfogadott szemponttal, az idővel kezdem. Úgy tűnik, általánosan elfogadott, hogy az emberi lel-

ki fejlődés bemutatását-leírását, továbbá esetlegesen értelmezését-magyarozatát célzó vizsgálatok az egyirányúnak felfogott – ily módon visszafordíthatatlan *időben lezajló – minőségi változások* kimutatását és értelmezését célozzák. Ezzel az állítással a laikusokon túl feltehetően mind a pszichológusok, mind a többi humán tudomány művelőinek többsége egyetértene. E tekintetben a vita inkább arról szól, hogy a minőségi változások egymásutánjai szakaszokba, illetve az alább kibontott fejlődési célt is feltételezve, fejlődési szintekbe sorolhatók-e vagy sem, továbbá, hogy e szakaszok mindenkinél egyetlen sorozatot alkotnak, vagy esetleg alternatív módon is szerveződhetnek. Tanulságos, hogy az újabb keletű, az úgynevezett területspecifikus kompetenciák jellemzését célzó, s magukat fejlődés-lélektani vizsgálatoknak tartó kutatások egyik legfontosabb elméleti kiindulópontjának számító Fodor igen következetesen fogalmaz, következetes innatizmusában. Nem rejti véka alá, hogy elgondolása egyfajta fejlődés nélküli fejlődésemélet: „Legbelül hajlok arra, hogy kétségbe vonjam, hogy létezik olyasféle dolog, mint a kognitív fejlődés, abban az értelemben, ahogy arra a fejlődési kognitív pszichológusok gondolnak” (Fodor 1985: 35).

A fejlődés mint célra irányuló folyamat

Míg a fejlődés időbeliségét viszonylagos konszenzus övezi, a fejlődéskutatók kevesebb figyelmet szentelnek a következő megfontolásoknak: vajon az időbeli változás önmagában elégséges kritériuma a fejlődésnek, ily módon a fejlődéslélektannak? Vagy esetleg nem, s ahhoz, hogy fejlődésről beszélhessünk, valami mást is figyelembe kell vennünk, valami többnek is történnie kell? Azt gondolom, hogy napjainkban számos fejlődés-lélektani kutatás nem adja meg explicit formában, nem rögzíti nyíltan, akár fogalmilag, akár empirikusan, hogy mit tekint fejlődési célnak.

Számos időben zajló változás lehetséges, melyek közül nem mindegyikre mondhatjuk azt, hogy fejlődés. Ilyen például az egyszerű mennyiségi változásként felfogott növekedés vagy csökkenés. S ilyenek a különféle „patologikus” változások, köztük a visszafejlődés, a regresszió is, melyek ugyancsak időben lezajló változások, ám az itt használt értelemben nem tekinthetők fejlődésnek. Ahhoz tehát, hogy valami fejlődés legyen, a pusztán időbeli változáson túl más jellegzetességet is mutatnia kell. Ily módon válik például elkülöníthetővé a fejlődés az átalakulások számos más fajtájától, az egyszerű növekedéstől, a mennyiségi változások felhalmozódó sorozatától vagy a bonyodalmasabb regressziótól. Minthogy a pusztán időbeli változás, mint a fejlődés egyetlen definíciós jegye, nem tűnik elégségesnek, egy további szempontot is felvethetünk: a fejlődéslélektan előfeltételez valamiféle *fejlődési cél* azonosítását, a fejlődés valamiféle téloszát, s megvizsgálja, hogy a fejlődő lény milyen állomásokon, fejlődési szinteken át éri el a vonatkozó célt. E megfontolások szerint tehát a fejlődéslélektan szükségképpen teleologikus modellekkel dolgozik. A fejlődéslélektanban szükségszerűen előfeltételezett fejlődési célt, illetve célokat nem feltétlenül egyszerű megadni, ám a pszichológiai ontogenezis vonatkozásában általánosságban annyi elmondható róluk, hogy minden bizonnyal a felnőltre jellemző pszichológiai működések közt kell keresnünk őket. Egy alternatív megfogalmazás, melyet Pál Eszter vetett fel, úgy szólna, hogy a fejlődés célja az önálló életvitelre való képesség lenne. Bár e kérdéssel alább explicit módon nem foglalkozom, mégis megemlítendő, hogy ez utóbbi megfogalmazás már utal arra, hogy valamiféle teleologikus

gondolkodásmód esetleg nem csak a fejlődéslélektanban, hanem a klinikai pszichológiában is fontos szerepet tölt be mind elméleti szempontból, mind gyakorlati tekintetben.

A fejlődési cél előzőekben szereplő hozzávetőleges rögzítése természetesen elnagyolt. Csak röviden utalok rá e helyt, mivel a kérdés alapos tárgyalására itt nincs mód, hogy miért is elnagyoltak e megfogalmazások. Elsőként a fejlődés fogalmában benne rejlő értékmozzanatra kell utalnom. A fejlődési cél explicit tárgyalásakor véleményem szerint fontos problémaként vetődik fel, bár viszonylag ritkán kerül reflektálásra, hogy a fejlettebb – például a felnőttre jellemző vagy az önálló életvitelre képes – vajon magasabb rendű és értékesebb is, mint fejletlenebb megfelelője? Másodszor, felvethető, hogy kinek a perspektívájából adjuk meg a fejlődési célt, a résztvevők „émikus” perspektívájából, vagy a valamiféle harmadik személyű „étikus” perspektívából (Pike 1967). Mindezt tovább bonyolítja a szóba jöhető ágensek köre. Vajon lehetséges-e megadni a fejlődési célt a pszichológián belülről, a pszichológia fogalmi és empirikus eszközeivel, vagy e feladat pszichológián kívüli – szociológusi, antropológusi, történelmi – nézőpontot is igényel. Ez utóbbi esetben játékba hozhatók a fejlődési cél vonatkozásában a történelmi, a kultúrközi, a szubkulturális, az intézményi, például családi és iskolai változatosságok. Annyi mindenképp kitűnik mindebből, hogy a fejlődési cél megadásának feladata korántsem magától értetődő, s nem feltétlenül elvégezhető a pszichológián belül, azaz könnyen előfordulhat, hogy más diszciplínák munkáját is előfeltételezi, sőt esetleg még valamiféle morális állásfoglalás is megjelenik benne.

Amikor a fejlődési cél és a fejlődő entitás kapcsolatát vizsgáljuk, mindenképpen körültekintően érdemes eljárni. Ahogy különbözik egymástól a módszertani és az ontológiai behaviorizmus, hasonlóképp elkülöníthető egymástól a módszertani és az ontológiai teleologizmus is. Természetesen a fejlődő lénynek magának nem kell szükségképpen magában hordoznia a fejlődési célt, nem kell rendelkeznie vele. Egy a fejlődési célt a fejlődő entitásnak tulajdonító álláspont lenne az ontológiai teleologizmus. A fejlődés elemzőjének azonban szükségképpen feltételeznie kell valamiféle fejlődési célt, ellenkező esetben amit vizsgálódásai során regisztrál az pusztán változás, esetleg változások sorozata, s nem fejlődés. Ezt nevezem a módszertani teleologizmus álláspontjának. Az gondolom, hogy a filogenezis evolúciós elemzésének is sajátja, hogy egy teleologikusnak látszó folyamat nem teleologikus értelmezését kínálja (Bodor 2006), a preformizmus helyett az evolúciót. Az evolúciós elmélet stratégiájában tehát az ontológiai teleologizmus helyett a módszertanit követi.

A pszichológiai fejlődés elemzője számára a fejlődési cél elérésére irányuló időbeli minőségi változások megragadása jelenti tárgyának *leírását*. Így például az intelligencia fejlődésének elemzése során a gyermeki intelligencia fejlődésének leírásához a fejlődés céljának a felnőttekre jellemző mentális műveleteket tételezte fel Piaget – amiket ő formális műveleteknek nevezett (Piaget 2001 [1947]) –, s az intellektuális fejlődést ennek fokozatos, egymást lineárisan követő fejlődési szakaszokon át történő eléréseként jellemezte.

Fejlődési mintázatok: a nagy ugrástól a multilineáris sorozatokig

Feltételezve, hogy valamiként megállapításra kerül a pszichológiai fejlődés elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges fejlődési cél, illetve fejlődési célok, megvizsgálhatóvá válik, milyen útvonalon éri azt el egy-egy egyed. Ez az út esetleg lehet egyetlen lépésből álló, úgy-

szólván egyetlen *nagy ugrás*, és lehet egy több, esetleg igen sok lépésből álló sorozat. Egy további kérdés, mely csak akkor vehető fel, ha a fejlődést több lépés egymásutánjának képzeljük el, hogy a vonatkozó lépések egyetlen lineáris sorozatba rendeződnek, ezt nevezhetjük *unilineáris* mintázatnak, vagy az egyedek alternatív módokat is követhetnek ugyanazon fejlődési cél elérése során, ezt *multilineáris* mintázatnak nevezhetjük. Piaget fent említett monográfiája, *Az intelligencia születése az értelmi fejlődés olyan egymást követő szakaszait tárta fel, melyek egyetlen sorba rendeződnek, így elgondolásával a fejlődés unilineáris modelljére mutat példát.*

A másik két itt említett mintázat példázásához, azaz az egyetlen fejlődési lépést, valamint a multilineáris mintázatot feltételező elképzelések illusztrálásához vegyünk néhány olyan példát a nyelvcsajátítással, nyelvi fejlődéssel foglalkozó vizsgálatokból, melyek egyúttal az én és az identitás alakulása szempontjából is relevánsak. A nyelvi fejlődést tekintve, egy funkcionalista megfogalmazást követve, feltételezhető, hogy az egyes nyelvi formák felnőtt nyelvhasználókra jellemző funkciókkal történő használata jelenti a nyelvi fejlődés, a nyelvcsajátítás célját (Bodor és Barcza 2007, 2011). Első példánkban, a lexikai fejlődés egy ambiciózus, 1789 személyt érintő vizsgálatában Dale és Fenson 8–16 hónapos csecsemők és 16–30 hónapos kisgyermekek szüleinek megkérdezésével alakították ki az amerikai angol nyelvhasználók úgynevezett fejlődési normáit. Miként csinálták ezt? Az adatgyűjtés során az iránt érdeklődtek, hogy a megkérdezettek gyermekei milyen életkorban értették meg, illetve produkálták a felnőttek által használt formák megfelelő funkcionális használatait (Dale és Fenson 1996). Azaz, a szülők megállapításai alapján létrehozott fejlődési normák kialakítása során a gyermeki megnyilvánulások azonosítását kimondva-kimondatlanul a felnőtt használati móddal, azaz formákkal és funkciókkal való egybeesésre alapozták. E kutatás eredményei szerint például az önreferenciális „én” (I), „engem” (me) és „enyém” (my) szavakat a 16–30 hónapos gyermekek egyre nagyobb része produkálja – a pontos százalékos adatokhoz lásd az alábbi táblázatot.

1. táblázat: Az „én” (I), „engem” (me) és az „enyém” (my) névmások produkációs normái 16–30 hónapos gyermekeknél

Word	M16	M17	M18	M19	M20	M21	M22	M23	M24	M25	M26	M27	M28	M29	M30
I	11.5	12.1	22.5	24.7	29.8	43.1	51.4	55.3	47.7	65.3	61.5	66.7	67.2	76.7	88.6
me	21.8	25.8	21.3	43.8	50	54.2	62.5	71.8	75.7	77.3	67.9	87.7	86.2	78.3	95.7
my	12.8	12.1	8.8	28.8	21.3	27.8	40.3	56.5	52.3	66.7	61.5	67.9	67.2	73.3	78.6

Forrás: Dale és Fenson (1996)

Az ilyesféle fejlődési normák persze nyilvánvaló módon olyan egyedi, ez esetben a szülők által meghozott döntések összesítései, melyek arra vonatkoznak, hogy egy-egy gyermek a szülői megítélés szerint tudja vagy nem tudja használni az „én” személyes névmást stb. A fejlődés pontosabb menetébe és az egyes gyermekek által a fejlődés során bejárt utak mibenlétére az ilyen minden vagy semmi jellegű adatok nem, illetve legjobb esetben is csak kevésbé engednek betekintést. A fejlődést az ilyen és hasonló logikát követő vizsgálatok következtetésképp egyetlen lépésként, *egyetlen nagy ugrásként* próbálják megragadni. Ez a tény, valamint az, hogy az adatok elemzését több személy adatainak összeöntésével végzik, azzal jár, hogy

a fejlődés esetlegesen több lépésből álló, akár unilineáris, akár multilineáris jellegét ily módon lehetetlenség megragadni. A fejlődésre vonatkozó fogalmi megfontolások, adatgyűjtési technikák és adatfeldolgozási módok e sajátos konstellációja azzal jár, hogy a tulajdonképpeni fejlődés bizonyos mintázatainak esélyük sincs arra, hogy megmutatkozzanak. Bár itt csak egyetlen vizsgálatot hoztam fel példaként, e megfontolások számos megfigyeléses és kísérleti demonstrációt alkalmazó fejlődési vizsgálat szempontjából relevánsak.

A fejlődés folyamatjellegének és esetlegesen *multilineáris* kibomlásának megragadásához másféle vizsgálatokra van szükség. Ilyenek például Nancy Budwig (1995) esettanulmányai, aki az önreferenciális terminusok formális és funkcionális fejlődését longitudinálisan vizsgálta. Budwig az „én”, „enyém”, „engem” és hasonló önreferenciális névmások, illetve a gyermek saját nevének gyermeki használatát vizsgálta. Elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált terminusok felnőtt használatra jellemző funkcionális gazdagságát a gyermekek fokozatosan, különböző stádiumokon át haladva közelítették. A longitudinális adatfelvételen alapuló esettanulmányok révén az is feltárulhatott, hogy az egyes gyermekek más és más úton sajátították el a vizsgált önreferenciális terminusok használatát.

A fejlődési cél azonosítása különíti el a fejlődéstanulmányok céljából végzett leírást a lehetséges egyéb leírások végtelen sok változatától, ez adja meg sajátos relevanciájukat. Ezt követően vethetők fel a fejlődés természetére vonatkozó további kérdések: vajon egyetlen lépésből áll a fejlődés vagy több szakaszból; s ez utóbbi esetben unilineáris mintázatot követ, vagy több pályán is elérhető ugyanaz a fejlődési cél.

Bár a fejlődés fogalmának a fentiekkel összhangban lévő „direkcionista” értelmezése napjainkban háttérbe szorult, ilyen vagy olyan formában jelen van a fejlődéslélektan klasszikus elgondolásaiban, így például Freud, Mead, Piaget vagy Vigotszkij fejlődési rekonstrukcióiban, s központi jelentősége van Baldwinál és Simmelnél is (Valsiner 2000). E felfogást mindazonáltal a pszichológia története során tudomásom szerint legvilágosabban Werner és Kaplan fogalmazták meg:

Feltételezzük, hogy az organizmusok természetes módon egy sor transzformációra irányulnak – ezek a transzformációk a viszonylagos globalitás és differenciálatlanság állapota felől az egyre növekvő differenciálódás és hierarchikus integráció irányába történő tendenciát tükrözik. Ez az a tendencia, melyet „orthogenetikus elv”-nek nevezünk el. Ezen elv szerepe az, hogy a fejlődést oly módon jellemzi, hogy azt minden más időben zajló változástól elkülönítse számunkra (Werner és Kaplan 1967: 7).

A fejlődési „mechanizmus” kérdése

A fentiekben a fejlődés időbeliségével, teleologikus jellegével és különféle lehetséges mintázataival kapcsolatban kifejtett megfontolások fogalmi keretet szolgáltatnak ahhoz, hogy valamilyen fejlődési folyamat deskriptív, leíró elemzéséhez juthassunk. A fejlődéslélektan azonban a magyarázat igényével is felléphet. (A magyarázatoknak persze számos fajtája van. Jelen kontextusban, leegyszerűsítő módon, azt tekintem magyarázatnak, amikor a kérdéses jelenségek létrejöttében kauzális szerepet játszó tényezők és folyamatok azonosítását végezzük.) Egy teljes értékű fejlődéslélektan ennek megfelelően valamiféle elképzelést alakít ki arról, hogy mi rejlik a fejlődési folyamat mélyén, mi a fejlődés mozgatója. Állásfoglalást ala-

kít ki arról, hogy milyen „mechanizmus”, illetve „mechanizmusok” eredményezik a fejlődési változást, s a vonatkozó elképzelését megpróbálja alátámasztani. Hogy ismét Piaget-re utaljak, miként közismert, a magyarázat szintjén Piaget (2001 [1947]), arra törekedvén, hogy a pszichológián belüli, azaz nem redukcionista magyarázatot adjon, az akkommodáció-asszimiláció-ekvibráció dialektikus hármását használta. Meglehetősen ritkák azonban az efféle pszichológián belüli folyamatokra utaló, *immanens pszichológiai* magyarázatok.

A fejlődési mechanizmus mibenlétének kérdésére lényegében háromfajta *redukcionista* magyarázat, azaz a lelken kívüli tényezőket mozgósító válasz létezik: a veleszületett, a tanult, és az ezek interakciójának tényezőit hangsúlyozó válaszok. A fejlődés elemzésének ezen a szintjén jelentkezik tehát az újkori filozófia ismeretelméleti vizsgálódásai által megalapozott empirista *versus* racionalista dilemma, melyet a pszichológiában mindmáig olyan közismert fogalompárok visznek tovább, mint a „nurture” *versus* „nature”, a tanult *versus* veleszületett tulajdonságok alternatívái. S itt jelennek meg különféle interakcióra alapozó fejlődési magyarázatok is, melyek az említett duális fogalmi térből kilépni próbálnak.

Ezen álláspontok mindmáig harcos híveket tudhatnak magukénak a pszichológián belül s azon túl is. Az innatista válasz szerint a fejlődési változások az egyén előre beprogramozott erőforrásainak, biológiailag meghatározott kapacitásainak tulajdoníthatók (pl. Meisel 1995). Egyes kognitív pszichológiai elképzelések mellett újabban az evolúciós pszichológia bizonyos változatai hangsúlyozzák erőteljesen a genetikai adottságok meghatározó szerepét (magyarul pl. Cosmides és Tooby 2000; kritikai értékelésükhöz lásd Kampis [2002] tartalmas dolgozatát). Ugyanakkor az evolúciós pszichológia a közhiedelemmel ellentétben e tekintetben nem egységes, s egyes változatai (például Gottlieb 1992; Péley 2010) az alább interakcionista címkével illetett megközelítést képviselik. A környezetelvű válasz a környezet formáló erejét teszi felelőssé a fejlődési változásokért (pl. Elman 2001). Az interakcionista nézet pedig úgy tartja, hogy a fejlődési változásokat az egyén epigenetikusan folyamatosan változó erőforrásai és a környezeti hatások együttesen eredményezik (pl. Nelson 1996). Érdeemes kiemelni, hogy a fejlődési mechanizmus kérdésének interakcionista elemzése a biológiában is jelen van, s a biológián túl a pszichológiában és a szociológiában is egyre inkább elfogadottá válik (Shanahan, Valsiner és Gottlieb 1997).

Bármilyen preferenciával is rendelkeznek a fejlődés „mechanizmusa” tekintetében egy-egy kutatási projekt, illetve elméleti beszámoló, a *magyarázat* igényével fellépő fejlődéslélektan mindenképpen foglalkozik a *produktív mechanizmus* kérdésével. A gyermeklélektan és a fejlődéslélektan viszonyára vonatkozó fentebb részletezett elképzelést foglalja össze a 2. táblázat:

2. táblázat: A gyermeklélektan és a fejlődéslélektan tulajdonságainak összehasonlítása

	Gyermeklélektan	Fejlődéslélektan
Tárgya a gyermek	+	+/-
Idői változás releváns tényező	+/-	+
Teleologikus modellek alkalmazása	+/-	+
Produktív mechanizmus számít	+/-	+

+/- = lehetséges
+ = szükséges

Következmények: fejlődés-lélektani olvasási stratégiák és egy általános lélektani önfélreértés

A jelen tanulmányban kifejtett elképzelések magvát jól fejezi ki Bernard Kaplan alábbi megfogalmazása:

Amennyiben a „fejlődés” fogalmát nem tartjuk azonosnak bármiféle időben zajló folyamattal, akkor számomra nyilvánvalónak látszik, hogy a fejlődés „folyamatának” vizsgálata megköveteli, hogy az ember elfogadjon, illetve feltételezzon egy *téloszt*. A nélkül, hogy egy ilyen *téloszt* elgondolnánk, nem tudnánk, mit keressünk az ontogenezisben vagy a kultúrtörténetben. ... [A] vizsgálat végzőjének fel kell tételeznie egy *téloszt*, mely a „fejlődési folyamat” rekonstrukcióját irányítja (Kaplan 1971: 77).

A pszichológiai fejlődés fogalmának e tanulmányban kifejtett értelmezése bizonyára számos ponton vitatható. Ám talán már ebben a formájában is alapul szolgálhat ahhoz, hogy a jelenkori fejlődépszichológia által szorgalmasan gyűjtött belátások értékeléséhez keretként szolgáljon. E helyt nem bonyolódok egy ilyen ambíciókkal fellépő elemzés részleteibe. Csak néhány olyan szempontot vetek fel, melyek a fejlődés-lélektani munkák a fentiekkel összhangban lévő olvasási stratégiáját megalapozhatják. Az alább megfogalmazott kérdések tehát „sorvezetőként” szolgálhatnak a fejlődés-lélektani kutatások értelmezéséhez és kritikai olvasatához.

Egy-egy adott fejlődés-lélektani beszámolóval kapcsolatban felvethető, hogy vajon a fejlődést, mint időben zajló minőségi változást miként veszi figyelembe, vagy esetleg negligálja? Ez utóbbi esetben mivel indokolja eljárását?

Vajon egy-egy fejlődési tanulmány világosan azonosítja, akár fogalmilag, akár empirikusan, a vizsgálatban előfeltételezett fejlődési célt, vagy sem? Ez utóbbi esetben milyen értelemben tekinthető fejlődési vizsgálatnak?

Vajon egy adott fejlődési vizsgálat a fejlődést egyetlen lépésként képzei el, valamiféle nagy ugrásként, vagy egymást követő lépések sorozataként?

Vajon valamely kutatásban alkalmazott adatgenerálási, illetve adatgyűjtési eljárások lehetővé teszik a fejlődés fokozatos kibomlásának nyomon követését, vagy sem? Az esettanulmányok helyett az aggregált, összeöntött adatok, csoportos minták preferálása e tekintetben kétséges eljárásnak tűnik, mivel nem csupán lehetetlenné teszik az egyedi fejlődési pályák feltárását, hanem el is fedik azokat.

Vajon egy fejlődési kutatásban az elméleti megfontolások, az anyaggyűjtés és az adatok feldolgozása a fejlődés unilineáris elképzelését implikálja, vagy megengedi annak felbukkasztását, hogy a különböző egyének különböző fejlődési útvonalakat járjanak be?

Számos magát fejlődés-lélektaninak tartó vizsgálódás a fenti és hasonló kérdésekre adott megnyugtató válaszok nélkül inkább gyermeklélektani vizsgálat, mintsem fejlődési, s az emberi lelki élet ontogenetikus rekonstruálása szempontjából a legjobb esetben is csupán érdekes töredék marad. Mindez a szűk értelemben vett fejlődés-lélektanon túl is következményekkel terhes, s e következmények, bár némileg eltérő módon, de a szocializációra vonatkozó elgondolásokat, a pedagógiát és a klinikai pszichológiát egyaránt érintik.

E dolgozat zárásaként röviden exponálok egy további kérdést, mely arra vonatkozik, hogy milyen kényszerek és lehetőségek mentén szerveződik a fejlődés-lélektan fejlődés nélküli változata. Azt gondolom, hogy léteznek olyan első pillantásra fejlődés-lélektaninak látszó, eset-

leg önmagukat is annak tartó munkák, melyek a fenti és hasonló kérdésekre adott válaszok alapján végül is nem tarthatók fejlődési szemléletűnek. E munkák sokkal inkább az általános lélektan egy sajátos változatát képviselik. Végül tehát a fejlődés-lélektaninak tűnő, ám megítélésem szerint valójában általános lélektani vizsgálódásokkal kapcsolatban fogalmak meg néhány tapogatózó megjegyzést.

Az a benyomásom, hogy az utóbbi évtizedekben az általános lélektani kutatások egy jelentős nyalábja áttevődött a fejlődés-lélektanba, helyesebben gyermeklélektanba. Ezen önmagukat sok esetben fejlődés-lélektaninak tartó kutatások nagy népszerűsége mögött ezért nem csupán, s olykor esetleg nem is elsősorban a fejlődő ember megértésének igénye rejlik. E kutatásokat – véleményem szerint – a fejlődési érdeklődés mellett az általános lélektani ismeretszerzési mód megoldatlannak tűnő gondjaitól való szabadulás lehetősége is élteti. Mit értek ez alatt? A pszichológia hagyományos, természettudományos szemlélete számára jelentős elméleti, módszertani és etikai problémák származnak abból, ha úgy gondoljuk, hogy az emberi viselkedés jelentésteli, azaz tudatos és normatív magatartás. Ha úgy gondoljuk, hogy a magatartás az alany és társai számára is ilyen. Ha úgy gondoljuk, hogy a magatartást megszabó jelentések nyelvi játékokba rendezetten szerveződnek, s egyfajta közös diszkurzus részeként nyerik el értelmüket. A felnőtt ember magatartásának efféle jellegzetességei az életet diszkurzusban bonyolító s narratívákban rögzítő ember képét sugallják, ugyanakkor kevésbé kezelhetők, kevésbé „kompatibilisek” a pszichológia természettudományos mintát követő, kísérleti adatokból építkező tudástermelési technológiájának eszközeivel. A fejlődés nélküli fejlődés-lélektan elterjedtségének egyik fő motívuma éppen ez okból – megítélésem szerint – az, hogy a csecsemők és a kisgyermekek vizsgálatával kapcsolatban kevésbé vethetők fel efféle aggályok. A csecsemők még nem tudnak beszélni, és magatehetetlenek. A kutatók ugyanakkor e látszólagos módszertani hátrányból előnyt kovácsolnak. Abból a hátrányból, hogy a kisgyermek nem megkérdendőt, nem instruálható teremtmények, azt a következtetést vonják le, hogy megismerésükhöz joggal használhatók a felnőttéknél esetleg kétesnek bizonyult eszközök. Előnyvé válik tehát a hátrány, amennyiben a kísérletes megismerés azon fogalmi és módszertani nehézségei, melyek a felnőttek nyelvileg-fogalmilag közvetített és tudatos magatartása esetében pregnánsan megjelennek, a gyermekek esetében nem vetődnek fel, vagy legalábbis könnyebben kivédhetőnek tűnnek. A fejlődés nélküli fejlődés-lélektan kutatója készségesen elismerheti, hogy egyszer majd bevonódnak persze a nyelvi játékokba a kisgyermek is, s azok aktív, alakító részeseivé válnak, de e folyamat részleteinek feltárása esetleg másra testálható, máskorra halasztható. Sejtésem szerint részben ilyesféle kényszerek és motívumok rejlenek a fejlődés nélküli fejlődés-lélektan, azaz az önmagát olykor fejlődés-lélektanként félreértő általános lélektan napjainkban tapasztalható népszerűsége mélyén.

Hivatkozott irodalom

- Bodor Péter és Barcza Virág (2007): Acquisition of Diminutives in Hungarian. In *The Acquisition of Diminutives. A Cross-Linguistic Perspective*. Wolfgang U. Dressler és Ineta Savickienė (szerk.). Amsterdam: John Benjamins, 231–263.
- Bodor Péter (2006): Metaforák, diszkurzus és pszichológia. *Replika* (54–55): 219–241.
- Bodor Péter és Barcza Virág (2011): Érzelmi fejlődés és a kicsinyítő képzők elsajátítása. *Pszichológia* 31(3): 195–237.
- Bodor Péter (2011): Gyermeklélektan versus Fejlődéslélektan. In *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Aczél Ágnes, Rényi Ágnes, Vásárhelyi Mária, Gellériné Lázár Márta és Kain Péter (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 182–193.
- Budwig, Nancy (1995): *A Developmental Functional Approach to Child Language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Cosmides, Leda és Tooby, John (2000): Evolúciós pszichológia. Alapozó kurzus. *Replika* (40): 101–124.
- Dale, Philip S. és Larry Fenson (1996): Lexical Development Norms for Young Children. *Behavior Research Methods, Instruments & Computers* 28(1): 125–127.
- Elman, Jeffrey L. (2001): Connectionism and Language Acquisition. In *Language Development – The Essential Readings*. Mike Tomasello és Elizabeth Bates (szerk.). Malden, Mass: Blackwell, 295–307.
- Fodor, Jerry (1985): Precise of 'The Modularity of Mind'. *Behavioral and Brain Sciences* 8(1): 1–42.
- Gottlieb, Gilbert (1992): *Individual Development and Evolution. The Genesis of Novel Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Kampis György (2002): A gondolkodó test. *Magyar Tudomány* 47(1): 33–40.
- Kaplan, Bernard (1971): Genetic Psychology, Genetic Epistemology, and the Theory of Knowledge. In *Cognitive Development and Epistemology*. Theodore Mischel (szerk.). Binghamton: Academic Press, 61–81.
- Mehler, Jacques, Emmanuel Dupoux és Gervain Judit (2008): *Ember születik*. Budapest: Gondolat.
- Meisel, Jürgen M. (1995): Parameters in Acquisition. In *The Handbook of Child Language*. Paul Fletcher és Brian MacWhinney (szerk.). Cambridge, Mass: Blackwell, 10–36.
- Nelson, Katherine (1996): *Language in Cognitive Development. The Emergence of the Mediated Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Péley Bernadette (2010): Fejlődés és evolúció. Evolúciós szemlélet a fejlődésben, a pszichopatológiában és a pszichoterápiákban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65(1): 65–83.
- Piaget, Jean (2001 [1947]): *The Psychology of Intelligence*. London: Routledge.
- Pike, Kenneth L. (1967): Etic and Emic Standpoints for the Description of Behavior. In *Language and Thought. An Enduring Problem in Psychology*. Donald C. Hildum (szerk.). Princeton, NJ: D. Van Nostrand Company, 32–39.
- Richardson, Ken (1998): *Models of Cognitive Development*. Hove: Psychology Press.
- Sárkány Mihály és Somlai Péter (2004): A haladástól a kontingenciáig. In *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Somlai Péter (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–53.
- Shanahan, Michael J., Jaan Valsiner és Gottlieb Gilbert (1997): Developmental Concepts across Disciplines. In *Comparisons in Human Development. Understanding Time and Context*. Jonathan Tudge Michael J. Shanahan és Jaan Valsiner (szerk.). Cambridge University Press, 34–71.
- Vajda Zsuzsanna (2006): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Budapest: Helikon.
- Valsiner, Jaan (2000): *Culture and Human Development*. London: Sage.
- van der Veer, Reé (2005): The Making of a Developmental Psychologist. In *Heinz Werner and Developmental Science*. Valsiner Jaan (szerk.). New York: Kluwer, 75–109.
- Werner, Heinz és Bernard Kaplan (1967): *Symbol Formation. An Organismic Developmental Approach to Language and Thought*. New York: John Wiley & Sons.